

СЕКЦІЯ 1 ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

УДК 330.14:316

Мішин Ю.Р.

кандидат економічних наук,
доцент кафедри економічної теорії та підприємництва
Криворізького економічного інституту
Криворізького національного університету

ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ НА МАКРОЕКОНОМІЧНОМУ РІВНІ

Актуальність дослідження соціального капіталу на макроекономічному рівні пов'язана з необхідністю визначення його ролі і місця у сучасній економічній системі, можливостей створення і використання в умовах трансформаційних процесів національної економіки. Соціальний капітал має важливий сенс для теорії, практики та політики розвитку як необхідний цементуючий елемент постіндустріального суспільства. Соціальний капітал – це додатковий ресурс суспільства, який виникає у процесі взаємодії учасників соціально-економічних відносин і забезпечує позитивний додатковий результат для всіх учасників суспільного процесу, що розділяють загальні норми й цінності.

Ключові слова: постіндустріальна економіка, соціальний капітал, горизонтальні мережі, неформальні мережі, довіра.

Мишин Ю.Р. ОСОБЕННОСТИ ИССЛЕДОВАНИЯ СОЦИАЛЬНОГО КАПИТАЛА НА МАКРОЭКОНОМИЧЕСКОМ УРОВНЕ

Актуальность исследования социального капитала на макроэкономическом уровне обусловлена необходимостью определения его роли и места в современной экономической системе, возможностей создания и использования в условиях трансформационных процессов национальной экономики. Социальный капитал имеет большое значение для теории, практики и политики развития как необходимый цементирующий элемент постиндустриального общества. Социальный капитал – это дополнительный ресурс общества, который возникает в процессе взаимодействия участников социально-экономических отношений, обеспечивающий положительный дополнительный результат для всех участников общественного процесса, разделяющих общие нормы и ценности.

Ключевые слова: постиндустриальная экономика, социальный капитал, горизонтальные сети, неформальные сети, доверие.

Mishyn Yu.R. THE PECULIARITIES OF THE SOCIAL CAPITAL RESEARCH AT MACROECONOMIC LEVEL

The relevance of the social capital research at macro level is related to the necessity of its role and place in the modern economic system, possibilities of creation and use under the conditions of transformational processes of the national economy. The social capital has an important sens for the theory, practice and the development policy as the necessary cementing element of the postindustrial society. The social capital is the additional society resource that comes into existence in the interaction process between the participants of the social-economic relations providing positive successful result for all the partners of the social process who share common norms and principles.

Keywords: postindustrial economy, social capital, horizontal nets, nonformal nets, trust.

Постановка проблеми. Ринкові перетворення в Україні затягнулися у часі і супроводжуються значними соціально-економічними втратами. Перехід до нової економічної системи виявився більш складним процесом, ніж це вбачалося у 1991 році після проголошення політичної і економічної незалежності і заяви про свій ринковий курс. Як з'ясувалося, досягнення бажаних економічних і соціальних результатів потребує методологічного і теоретичного обґрунтування, певної системи і логіки мислення, послідовності та цілеспрямованості дій, розуміння поставленої мети і пошуку засобів її досягнення.

Еволюція відносин між людьми відбувалася під впливом не тільки економічних, а і позаекономічних чинників, зокрема релігії, культури, ментальності тощо. Природний шлях виникнення і нагромадження соціального капіталу не суперечить, як свідчить накопичений досвід, можливостям його створення і розвитку через свідомі впливи, навіть у тих країнах, де елементи постіндустріальної економіки тільки зачатковуються.

Визначення стратегічних шляхів розвитку національної економіки неможливе без урахування загальносвітових тенденцій економічної динаміки пов'язаних з постіндустріальною трансформацією. Досвід останніх десятиліть підтверджує те, що на роль лідерів у соціально-економічному розвитку пре-

тендують країни, які мають найвищий рівень соціалізації економіки. Соціальний капітал стає головним генеруючим джерелом нагромадження суспільного багатства, основою ефективного функціонування економіки будь-якої держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вперше термін «соціальний капітал» був використаний у 1916 році Лідой Джадсон Хеніфан для описання шкільних центрів сільських общин [1, с. 130-138]. Визначаючи «субстанції важливі в повсякденному житті людей», Хеніфан під ними розуміє солідарність і соціальні зв'язки між тими, хто складає соціальну групу.

Джейн Джейкобс використала термін «соціальний капітал» у своїй класичній роботі «Життя і смерть великих американських міст», де вказувала, що щільна сіть соціальних зв'язків, які існували у більш старих кварталах змішаного міського типа, створювала форму соціального капіталу, яка сприяла суспільній безпеці [2, с. 138].

Економіст Глен Лаурі та соціолог Айвен Лайт використовували термін «соціальний капітал» у 70-х роках минулого сторіччя для аналізу проблем економічного розвитку всередині міст: афроамериканці відчували нестачу зв'язків довіри і соціальної причетності (на відміну від азійських американців та інших етнічних груп), що значною мірою поясню-

вало відносно слабкий розвиток негритянського підприємництва.

У 80-х роках термін «соціальний капітал» був введений у більш широке застосування соціологом Джеймсом Коулменом і політологом Робертом Патнамом, останній з яких стимулював широку дискусію з приводу ролі соціального капіталу і громадянського суспільства в Італії і США.

Одним із головних теоретиків соціального капіталу, який ніколи не вживав цього терміну, але розумів його важливість, був французький аристократ і мандрівник Алексис де Токвіль. У своїй роботі «Демократія в Америці» Токвіль відзначав, що Америка різко відрізняється від його рідної Франції тим, що володіє багатим «мистецтвом об'єднання», тобто населення Америки звикло для різних цілей – як звичайних, так і важливих – об'єднуватися у добровільні асоціації. Американська демократія і її система обмежуваного керування спрацьовувала саме тому, що американці успішно формували асоціації – як для громадських, так і політичних цілей. Ця здатність самоорганізовуватися, по суті, означала не тільки те, що уряд не повинен нав'язувати організацію в ієрархічній, зверху вниз, манері, громадянська асоціація була ще й «школою самокерування», яка вчила людей сумісному образу дій, яку вони привнесли з собою у суспільне життя.

У подальшому категорія соціального капіталу отримала більш глибоку концептуалізацію і сьогодні більшість дослідників розрізняють два підходи до розуміння цього феномену або два рівня аналізу. Так, зокрема, вважають С. Боргатті, К. Джонс, М. Еврет і Н. Лін. Дослідження соціального капіталу як економічної категорії, на їх думку, необхідно проводити на мікроекономічному та макроекономічному рівнях. Перший підхід спирається на визначенні соціального капіталу як якісної характеристики індивідуального актора, тоді як другий трактує його як характеристику групи (як правило – усього суспільства).

Постановка завдання. Актуальність дослідження обумовлена розвитком продуктивних сил суспільства, який призвів до глобальних трансформацій у системі сучасних економічних відносин, викликавши необхідність переосмислення теорії та практики господарювання, розробки ефективної економічної політики, спрямованої на гармонійний розвиток в умовах нового господарського середовища.

У новій економічній парадигмі у центр аналізу соціально-економічного розвитку ставиться здатність економіки до ефективних якісних і структурних зрушень, що прямо і безпосередньо визначаються можливостями нагромадження і використання соціального капіталу. Протягом останніх десятиріч концепція соціального капіталу стає все більш популярною. Здатність накопичуватись і приносити дохід вважає належність соціального капіталу до капіталу як універсальної вартості. Він є продуктивним, тому що сприяє досягненню загальних цілей. З'являється все більше доказів тому, що соціальна єдність є необхідною умовою для економічного розквіту суспільства і сталого розвитку. Здорова ринкова економіка – це економіка, у межах якої суспільство може володіти такою кількістю і якістю соціального капіталу, яка сприяє самоорганізації бізнесу, корпорацій, мережевих структур, формуванню демократичних, політичних інститутів. Таким чином, дослідження категорії соціального капітал на макроекономічному рівні, визначення його ролі і місця у сучасній економічній системі має велике теоретичне і практичне значення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Прихильниками макrorівневого розуміння соціального капіталу є Р. Патнам, М. Пелдем, М. Шифф, Ф. Фукуяма, Дж.Л. Хеніфан і Дж. Якобс.

М. Пелдем визначає соціальний капітал як «клей, що дозволяє мобілізувати додаткові ресурси відносин на основі довіри людей один до одного» [3, с. 629]. М. Шифф дає таке визначення: «Соціальний капітал... це набір елементів соціальної структури, які впливають на відносини між людьми і є базовими аргументами для продуктування і, або, реалізації функції» [4, с. 161]. Ф. Фукуяма підкреслює такі механізми відтворення соціального капіталу, як релігія і традиції, і вважає, що «соціальний капітал відрізняється від інших форм людського капіталу тим, що завичай створюється і передається завдяки таким культурним механізмам, як релігія, традиція» [5, с. 26]. Важливою складовою, на його думку, є здатність створювати нові асоціації, характеристиками яких виступають горизонтальність і неформальність.

Згідно з Р. Патнамом, соціальний капітал створюється з активних взаємозв'язків між людьми, у межах яких довіра і загальні цінності зв'язують членів мережі і спільнот і робить можливими, і спрощує сумісні дії. Соціальні мережі, згідно з цією теорією, є скелетом, структурним (а отже, стійким, вихідним) елементом відтворення соціального капіталу. Завдяки нормам, цінностям, довірі, які підтримуються соціальними мережами, у суспільстві затверджуються певні зразки взаємодії, важливе місце серед яких належить специфічному типу політичної участі. Мережі громадянської активності, включаючи групи інтересів і політичні партії, сприяють трансформації міжособистої довіри та довіри до політичних інститутів. Таким чином, соціальний капітал дозволяє ефективно функціонувати цим інститутам.

На думку Р. Патнама, основним різновидом соціальних мереж, які примножують соціальний капітал, є так званий третій сектор. У роботі «Гра в келлі наодинці: упадок соціального капіталу Америки» Патнам ставить у пряму залежність обсяг соціального капіталу і масштаби діяльності суспільних організацій, визначаючи обсяг соціального капіталу за допомогою двох показників: індексу довіри і членства в суспільних організаціях [6, с. 30-47].

Визначення соціального капіталу на цьому рівні, як правило, містить такі складові: і горизонтальні, і неформальні мережі, громадські цінності і норми, горизонтальну дифузну (а не вертикальну, односторонню) довіру і ефективність системи, як результат дії попередніх складових. Очікується, що спільноти з високим рівнем соціального капіталу ефективніше вирішують соціальні проблеми. Композиція цінностей, норм і мереж, існуючих у таких суспільствах, сприяє відтворенню і примноженню соціального капіталу. Спільноти з низьким рівнем соціального капіталу, навпаки, потрапляють у замкнене коло, коли відтворюється і примножується інший, несприятливий для ефективної системи вид соціального капіталу.

Окреслений дискурс збагачується визначенням соціального капіталу, який пропонують А. Портес і Дж. Сенсенбреннер: «Соціальний капітал... це очікування відносно соціальної дії в межах колективу, що впливає на... поведінку членів цього колективу» [7, с. 13]. Це визначення здається доволі вдалим, тому що автори схоплюють у ньому динамічний, інтеракційний характер соціального капіталу, акцентуючи на механізмах його відтворення в повсякденному житті соціального організму, а точніше, на позитивних і негативних підкріпленнях в процесі со-

ціальних інтеракцій між економічними суб'єктами. Мережі, цінності і довіра, згадувані у попередніх визначеннях, виступають у ролі ґрунту, на якому виростає цей складний феномен.

Соціальний капітал на макроекономічному рівні – це відносини між економічними суб'єктами, що поділяють загальні норми і цінності, які дають їм можливість отримувати додатковий економічний ефект через систему сталих мережених зв'язків.

А. Портес і Дж. Сенсенбреннер пропонують спробу системного розгляду соціального капіталу і вказують на чотири ймовірних механізми формування соціального капіталу макrorівня (або на чотири різновиди групового соціального капіталу). Перший різновид соціального капіталу – ціннісна орієнтація, імператив, засвоєний індивідами в процесі соціалізації. Це джерело соціального капіталу отримало відображення у веберовському дослідженні протестантської етики і функціоналістської теорії соціалізації. Як відмічають Портес і Сенсенбреннер, ціннісна орієнтація, набута членами групи, стимулює поведінку, яка керується не тільки еґотичними мотивами, а тому сприймається як ресурс.

Дійсно, якщо соціальна організація, структура соціальних інститутів, а також соціальне середовище повсякденного життя є сталим і незмінним, то у людей виникає відчуття екзистенціальної безпеки, яка виявляється в довірі до соціальних інститутів (у тому числі економічних і політичних), яка, у свою чергу, сприяє формуванню соціальної дисципліни і спонтанної соціалізованості. Сталість і соціальний порядок сприяють формуванню єдиної соціальної спільноти (асоціації) за допомогою єдиних норм і цінностей, які поділяються усіма членами. Результатом загальних норм і цінностей стає взаємна довіра, у якій є своя цілком конкретна величина.

Другий різновид соціального капіталу втілюється в індивідуальній соціальній взаємодії. Це джерело соціального капіталу аналізували представники теорії обміну і раціонального вибору. Соціальна дійсність у межах цих напрямів представляється як створена із серії трансакцій, у процесі яких здійснюється обмін послугами, інформацією і іншими ресурсами. На відміну від ціннісної орієнтації, від індивідів не очікують, що вони будуть діяти у відповідності з вищою груповою моральністю. Від індивідів можна очікувати прагматичного дотримання певних правил заради досягнення особистих цілей.

Третім джерелом соціального капіталу є так звана обмежена солідарність. Мова йде про соціальну поведінку, орієнтовану на групу. Як джерело соціального капіталу обмежена солідарність виростає не з ціннісної орієнтації як індивідуальних взаємних обмінів, а із ситуативної реакції соціальної групи, яка стикається зі спільними проблемами. Цей тип солідарності веде до дотримання членами групи норм взаємної підтримки, які можна сприймати як ресурс. Залежність членів цієї групи від групи в цілому збільшується прямо пропорційно соціальній дистанції між членами групи і рештою суспільства, тому що в таких умовах члени групи не можуть відірватися від норм поведінки, схваленої групою. Чим більше індивід залежний від соціальної групи, тим більше для нього важить репутація в її межах і тим вище виявляється соціальний контроль. Цей тип соціального капіталу тісно пов'язаний з явищем дискримінації етнічних, мовних, регіональних, расових і інших груп у межах суспільства. Співвідношення між рівнем соціального капіталу у межах групи і рівнем дискримінації відносно цієї гру-

пи повинно бути пропорційним. Основним фактором, цементуючим соціальний капітал такої групи, є зовнішній тиск на групу або загальні для групи проблеми.

Важливим джерелом соціального капіталу служить так звана вимушена довіра. Сферою функціонування вимушеної довіри виступає, наприклад, етнічне підприємництво, де довіра є фундаментом складних механізмів неформальних кредитів, і контролю. Основним елементом, що сприяє відтворенню довіри, служить впевненість у тому, що діаспора здатна закликати порушника до відповідальності. При цьому система пільг і санкцій примушує членів групи дотримуватись певних норм. Пільги і санкції в межах мережної структури можуть мати як матеріальні, так і нематеріальні наслідки. Мотивація у випадку змушеної довіри полягає в очікуванні переваг, які надає «добра репутація» в конкретному колективі. Довіра служить перепусткою у світ селективних переваг, пов'язаних з членством у певній мережі. Таким чином, цей тип соціального капіталу є похідним від здатності спільноти підтримувати стійку систему санкцій по відношенню до своїх членів. Відхилення від передбачуваної поведінки карається, а відповідність заохочується доступом до ресурсів, які знаходяться в межах загальної взаємодії. Ю. Борсукова у статті «Вимушена довіра мережного світу» пише: «Ділові контакти найбільш ймовірні з тим, чия воля підпорядкована нормам мережевого суспільства, виступаючого своєрідним гарантом обов'язків своїх членів» [8, с. 54]. Презумпція довіри до членів своєї мережі визначає їх привабливість як суб'єктів взаємодії. Впевненість відносно підвищеної надійності контактів з ними є соціальним капіталом. Заради цього індивіди підкоряють себе групі, отримуючи взаємінно анонімну довіру на основі групового членства. Вимушена довіра не обмежується колом особисто знайомих людей, а розповсюджується на усю систему опосередкованих контактів, що створюють соціальну мережу.

Погляди А. Портеса і Дж. Сенсенбреннера цікаві, оскільки вони відмічають плюралістичність типів соціального капіталу на макrorівні, а також різні механізми його формування. Можна зробити висновок про ймовірність паралельного функціонування цих механізмів, які, таким чином, можуть привести до утворення різних, іноді конфліктних, типів групового соціального капіталу. Аксиомою є те, що суспільство у сенсі цінностей, ідентичності і інтересів не моноліт, а певна стратифіцирована і фрагментована сукупність систем, об'єднана усіма загальними рамками, відділяючими норму від девіантності і деліквентності. Враховуючи це, було б зайвою схематизацією говорити про існування єдиного типу соціального капіталу на макrorівні. При такій схематизації поза увагою могли залишитись такі феномени, які пов'язані з релігійною, етнічною, культурною гетерогенністю суспільства.

Окремі теоретики соціального капіталу порівнюють соціальний капітал з мастилом, яке полегшує соціальні взаємодії. Ця метафора доволі точно схоплює сутність явища. Соціальний капітал служить мастилом ц тому сенсі, що він полегшує соціальні взаємодії, знижуючи трансакційні витрати сторін. Отримання будь-якого ресурсу в суспільстві проходить в межах системи соціальних взаємодій. Сама цінність ресурсу визначається співвідношенням необхідних для його отримання витрат і переваг, які дає володіння цим ресурсом (принаймні у межах теорії раціонального вибору).

Щодо бізнесу, соціальні і ділові зв'язки можуть, скорочуючи витрати, збільшувати продуктивність. Прозорість бізнесу і впевненість у тому, що ти можеш довіряти партнерам, співробітникам, чиновникам і державі завжди дешевше і вигідніше. Якщо члени будь-якої групи будуть розраховувати на те, що інші будуть вести себе у відповідності з загальними цінностями і нормами, вони зможуть довіряти один одному, а довіра здатна зробити роботу будь-якої організації більш ефективною. За таких умов соціальні зв'язки мережі стають додатковим соціальним ресурсом, мінімізуючи витрати і забезпечуючи додатковий дохід.

Одним словом, перспективи вивчення соціального капіталу (на всіх рівнях) пов'язані з синтезом інструментарію мережевого аналізу (напрямами, акцентуючи увагу на дослідженні особистих соціальних мереж). Мережевий аналіз адекватний для дослідження структурної складової соціального капіталу – соціальних мереж, тоді як кількісні і якісні методи дозволяють поглиблено дослідити змістові характеристики носіїв соціального капіталу певного типу. Кількісні методи допомагають поглибити концептуалізацію феномена, а якісні – верифікувати отримані результати.

Висновки з проведеного дослідження. Соціальний капітал складає частину національного багатства і дозволяє приносити дохід. Він характеризує здатність індивідів розпоряджатися обмеженими ресурсами на основі членства у певній мережі або більш широкій соціальній структурі. Здатність до накопичення соціального капіталу є особливістю тієї мережі відносин, яку відбудовує індивід, це продукт включеності людини у соціальну структуру. В узагальненому виді – це накопичення елементів якісно нового стану, який умовно може бути означений як «економіка для людини».

Макрорівень відтворення соціального капіталу полягає в узгодженості і координації індивідуальних і суспільних інтересів за допомогою вироблених суспільством норм і цінностей у напрямку досягнення економікою суспільного оптимуму і соціального добробуту. Вони враховують доступ населення до основних суспільних благ (до освіти, медицини, зайнятості, культурних досягнень, до реальної влади), соціальну справедливість у розподілі, ступінь довіри в суспільстві. Тому для досягнення суспільного оптимуму, в якому поєднуються критерії ефективності і справедливості, необхідно, щоб індивідуальні та суспільні переваги і інтереси у сфері розподілу були узгоджені. Неузгодженість інтересів приводить до намагання індивідів змінювати свій стан (добро-

бут) за допомогою перерозподілу доходів, що супроводжується зростанням соціальної напруги і невірноваженістю системи економічних відносин.

Горизонтальні зв'язки необхідні для того, щоб викликати у спільноти почуття самосвідомості і загальної мети. Основою ефективності соціального капіталу на макрорівні є міцний соціальний порядок. Він виступає як результат довіри до соціальних інститутів і, насамперед, до інституту державної влади. З іншого боку, здатність різноманітних соціальних груп і окремих індивідів діяти у власних інтересах докорінним чином залежить від підтримки (або відсутності такої), яку вони отримують від держави. Тому роль держави полягає в тому, що вона насамперед повинна створювати необхідні економічні умови для розширеного відтворення соціального капіталу на будь-якому рівні.

Досвід трансформаційних процесів у різних країнах світу засвідчує, що початкові етапи реформ супроводжуються негативними економічними і соціальними втратами, що нерідко породжує зневіру населення і навіть суспільну паніку. Подолання тривалих соціально-економічних негараздів, як свідчить світова практика, неможливе без пробудження національної свідомості і гідності, узгодження економічних інтересів усіх суб'єктів господарського життя на основі відродження довіри у суспільстві – запоруки поглиблення демократизації, запровадження і сприйняття демократичних засад у політиці як норми співжиття, що позитивно впливає на рівень ділової активності, зростання зайнятості, обсягів виробництва та споживання загалом.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Hanifan Luda Judson The Rural School Community Center / Luda Judson Hanifan // *Annals of the American Academy of Political and Social Science*. – № 67(1916). – P. 130-138.
2. Jacobs Jane The Death and Life of Great American Cities / Jane Jacobs – New York, 1961.
3. Paldam M. Social Capital: One or Many? Defenition and Measurement / M. Paldam // *Journal of Economics, Surveys*. – 2000. – Vol. 14. – P. 629-654.
4. Schiff M. Social Capital, Labour Mobility and Welfare / M. Schiff // *Rotation Society*. – 1995. – Vol. 4. – P. 157-175.
5. Fukuyama F. Trust: Social Virtues and Creation of Prosperity / F. Fukuyama – New York : Free Press, 1995.
6. Патнем Р. Гра в кеглі поодиночці: занепад соціального капіталу Америки / Р. Патнем // НКЧ «І». – 2001. – № 21. – С. 30-47.
7. Portes A., Sensenbrenner J. Embeddedness and Immigration: Notes on the Social Determinants of Economic Action / A. Portes, J. Sensenbrenner // *American Journal of Sociology*. – 1993. – Vol. 98. – 6 (May). – P. 1320-1350.
8. Барсукова Ю. Вынужденное доверие сетевого мира / Ю. Барсукова // *Полис*. – 2001. – № 2. – С. 52-60.